

De akte van Tolsum en het Romeinse recht

W.J. Zwalve

Summary

The text of the Tolsum tablet, discovered in a Frisian mound in 1914, was first published by C.W. Vollgraff in 1917. His reading became the standard text for all subsequent editions of the tablet, for example in Arangio-Ruiz's edition of Roman legal documents in FIRA. Thanks to the efforts of A.K. Bowman, R.S.O. Tomlin and K.A. Worp, we now have a new (and totally different) reading, indicating a money loan, rather than the sale of an ox. This article contains a first assessment of the value of the new reading for the discipline of Roman law. It is contended that the standard clause 'vel ei ad quem ea res pertinebit' in documents like this relates to a possible assignment of the debt, since in Roman commercial practice money debts were assigned by transferring the cautio representing the debt.

Toen de beruchte 'abbé' Fourmont in de eerste decennia van de achttiende eeuw de ruïnes van het oude Sparta plunderde, maakte hij aantekeningen van alle inscripties die hij daar aantrof. Na gedane zaken, legde hij de grootst mogelijke moeite aan de dag al die inscripties te vernietigen 'in order to increase by rarity the value of the notes he took'.¹ Het ware beter geweest zijn voor de reputatie van een aantal geleerden als de Nederlandse archeoloog Vollgraff op dezelfde wijze tewerk was gegaan, nadat hij zijn lezing van de akte van Tolsum had gepubliceerd.² Wij zouden in het rustige bezit zijn gebleven van een onweerlegbaar bewijs van handel in vee tussen Romeinen en Friezen; van wonderlijke bepalingen in koopcontracten tussen Romeinen en vreemdelingen en, niet in de laatste plaats, de welhaast niet te onderdrukken verleiding een typisch Friese context aan het document te verbinden.

Een en ander wil, natuurlijk, niet zeggen dat Vollgraffs lezing altijd onweersproken is geweest binnen geleerde kringen. Integendeel: er zijn altijd twijfels geweest en zelfs verdenkingen van fraude, die in de hand werden gewerkt door de uiterst suggestieve foto van het tablet die Vollgraff publiceerde. Mijn leermeester, de Groninger romanist H.J. Scheltema, beschouwde Vollgraffs lezing als onbetrouwbaar en ontraadde zijn leerlingen er gebruik van te maken. Dankzij de inspanningen van A.K. Bowman, R.S.O. Tomlin en K.A. Worp hebben wij nu de beschikking over een nieuwe lezing van dat document. Zij staat op een aantal, vooral juridisch essentiële, punten wel erg ver af van de lezing van Vollgraff. Ik

zal niet ingaan op de historische, epigrafische en linguïstische aspecten van de nieuwe lezing, maar mij beperken tot de juridische. Immers: nu wij beschikken over een nieuwe lezing, dient te worden vastgesteld wat de betekenis ervan is voor de kennis van het Romeinse recht. Alvorens daarop in te gaan, lijkt het mij geboden eerst enige opmerkingen te maken over de Romeinse praktijk van het opmaken van juridische documenten,³ want het tablet van Tolsum heeft onderdeel uitgemaakt van een juridische akte.

Juridische akten

Het opmaken van een akte is in het Romeinse recht, behoudens enige (zeldzame) en bovendien post-klassieke uitzonderingen,⁴ nimmer een constitutief vereiste voor de geldigheid van bepaalde rechtshandelingen geweest, zoals in vele moderne rechtsstelsels dikwijls wel het geval is. De Romeinse juridische cultuur was voornamelijk mondeling van aard. Een koopcontract, bijvoorbeeld, ontleende zijn rechtskracht aan de wilsovereenstemming (*consensus*) van de contracterende partijen, terwijl de zogeheten *stipulatio*, de Romeinse verbintenisscheppende overeenkomst bij uitstek, haar rechtskracht per definitie aan de voorgeschreven mondelinge vorm ervan ontleende.⁵ Een dergelijke overeenkomst kon daarom niet door middel van briefwisseling tot stand komen, terwijl doven en stommen als vanzelfsprekend onbekwaam werden geacht een dergelijke overeenkomst te sluiten.⁶ Het belangrijkste, zo niet het enige, doel van het opstellen van een akte was derhalve om het te laten strekken tot bewijs van de feiten die er in waren opgenomen,⁷ of, zoals Gaius zegt, ‘aktes plegen te worden opgesteld om er op eenvoudige wijze de bedoeling van partijen door aannemelijk te maken’.⁸ Een akte leverde bovendien, zelfs wanneer die door alle betrokken partijen was ondertekend, nimmer onweerlegbaar wettig bewijs op van de feiten die er in waren vermeld. Een akte had weliswaar bewijskracht, maar leverde geen volledig bewijs. Het punt werd benadrukt door de kanselarij van keizer Philippus Arabs: ‘huiselijke papieren, zoals onderhandse aktes of documenten, leveren, als ze niet worden ondersteund door andere hulpmiddelen, geen volledig bewijs op’.⁹ Een akte levert, zoals Nederlandse juristen plegen te zeggen, slechts een *begin* van bewijs op. De aanwezigheid ervan had echter wel tot gevolg dat de bewijslast verschoof van de persoon die zich er op kon beroepen naar de persoon die de juistheid van de inhoud ervan ontkende.

Ik denk dat het nodig is deze elementaire beginselen van Romeins bewijsrecht iets nader toe te lichten, al was het slechts omdat een Anglo-Amerikaanse ‘deed’, anders dus dan een Romeinse akte, inderdaad rechten in het leven roept, een gegeven dat de voorstellingen die Engelse en Amerikaanse geleerden verbinden aan een Romeinse akte licht kan vertroebelen. Er is zelfs door een enkele continentale rechtshistoricus

betoogd dat een akte van een koopovereenkomst kan dienen als een bewijs van eigendom.¹⁰ Een Romeinse jurist zou zoiets nooit gezegd hebben, evenmin overigens als een moderne Nederlandse jurist. Immers: een koopakte levert slechts een (begin van) bewijs op dat een zaak is *gekocht*. Het is, als zodanig, als bewijs van *eigendom* echter niet veel meer waard dan het vermoeden van eigendom dat uitgaat van het bezit van een dief, omdat er *niet* door kan worden bewezen dat de verkochte zaken ook inderdaad de *eigendom* van de koper zijn geworden, want het Romeinse recht vereiste daarvoor nog een formele handeling waardoor de eigendom (ter uitvoering van het koopcontract) werd overgedragen: *mancipatio, in iure cessio* of *traditio*.¹¹ Iemand die zich, ten 'bewijze' van zijn eigendom van een bepaalde zaak, beroept op een koopcontract kon (en kan) er zelfs, desondanks, de dief van zijn, want zolang die zaak hem niet was overgedragen, bleef die eigendom van de verkoper. Dientengevolge werd (en wordt) de koper, als hij zich tegen de wil van de verkoper het bezit van de door hem gekochte zaak verschafte, als een dief beschouwd.¹² Een koopakte levert derhalve geen begin van bewijs van eigendom op.¹³

Een akte werd (en wordt) als regel opgesteld voordat de overeenkomst die er in is neergelegd ten uitvoer is gebracht, zulks teneinde de uitvoering ervan in rechte te kunnen afdwingen. Ik heb dit alles benadrukt, teneinde de akte van Tolsum in zijn juridische context te plaatsen. Een document zoals dit *vooronderstelt*, als vanzelfsprekend, de aanwezigheid van een gerecht dat bevoegd is kennis te nemen van het geschil dat kan rijzen bij de uitvoering van de overeenkomst die er in is neergelegd. Deze vaststelling doet de vraag rijzen of er in de Friese gebieden destijds een dergelijk gerecht bestond. Het lijkt nogal sterk een vraag als deze in bevestigende zin te beantwoorden. Het dichtst bijzijnde gerecht dat van dit soort zaken kennis kon nemen, bevond zich binnen de grenzen van het Romeinse rijk. Het was een militair gerechtshof, want de Romeinse provincie *Germania inferior*, met alle bijbehorende administratieve instellingen, is op een later tijdstip ingericht dan dat waarop de akte van Tolsum is gedateerd.¹⁴ Het was het gerechtshof van de militaire gouverneur van het gebied, een *legatus Augusti pro praetore*. Wij weten dat Lucius Apronius die post in 29 bezette¹⁵ en zelfs dat hij in die tijd was verwickeld in schermutselingen met de Friezen.¹⁶ Het *kan* dit gerecht zijn geweest dat de partijen in de overeenkomst die in de akte van Tolsum is neergelegd voor ogen heeft gestaan toen die akte werd opgemaakt. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat die akte is opgemaakt in wat nu de Nederlandse provincie Friesland heet, aangezien dat gebied niet onder Romeins gezag stond. Ik ben er van overtuigd dat het een akte betreft die heeft gediend om als bewijs te dienen in *Romeins* gerecht.

Afb. 1. Eén schrijfplankje uit het triptychon (FIRA III, 123), gevonden in Transsylvanië, met in het midden de formulering: *Iulius Alexander quos eae reddere debe | bit, qua die petierit* (naar O. Muntean, C. Ciongradi (eds.), *Un secol*, blz. 75)

Soortgelijke documenten

In Transsylvanië zijn in 1855, dus ongeveer een halve eeuw vóór de vondst van Tolsum, enige spectaculaire Romeinse juridische documenten gevonden. Een aantal ervan vertoont een sterke overeenkomst met de akte van Tolsum, alhoewel ze gedateerd zijn in 162, dat wil zeggen bijna anderhalve eeuw *later* dan het Friese document. Eén voorbeeld moge volstaan teneinde die overeenkomst te illustreren (afb. 1):

Akte van Tolsum

Caro Iulia(e) Secundae
quos ea(e) red(d)ere
deb(e)o, qua die petierit

Transsylvanische Akte¹⁷

Iulius Alexander
quos eae reddere
debebit,¹⁸ qua die petierit

Het toeval wil nu dat de clausele ‘of aan degene aan wie de zaak zal aangaan’ (*aut ad quem ea res pertinebi(t)*) in de akte van Tolsum correspondeert met een clausele in een andere akte die afkomstig is uit dezelfde Transsylvanische vondst en die bovendien (niet toevallig) betrekking heeft op dezelfde persoon (Julius Alexander) als die welke in het zojuist eerder genoemde document voorkomt. Die clauseles luiden als volgt:

Transsylvanische Akte¹⁹

dari Iulio Alexandro *e(ive)*
a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit)
 f(ide) r(ogavit) Iul(ius) Alexander,
 dari f(ide) p(romisit) Alexander
 Caricci.

Akte van Tolsum

Caro Iulia(e) Secundae
 quos ea(e) red(d)ere
 deb(e)o qua die petierit
aut ad quem ea res pertinebi(t)

De Transsylvanische aktes hebben betrekking op geldleningen, hetgeen het vermoeden voor de hand laat liggen dat, zoals de uitgevers van onze nieuwe lezing van het document van Tolsum (Bowman, Tomlin en Worp) ook aannemen, de akte van Tolsum óók betrekking heeft op een geldlening. Voor ons ligt daarom het – bij mijn weten – oudste voorbeeld van een (deel van een) zogeheten *cautio*,²⁰ of *chirographum*,²¹ dat wil zeggen een akte van geldlening, het Romeinse contract van *mutuum*. Het is zelfs goed mogelijk dat de geldlening is ondersteund geweest door een formele belofte (*stipulatio*) om de lening terug te betalen, zoals inderdaad in de Transsylvanische documenten het geval is. De verplichting om een ontvangen geldlening terug te betalen berustte namelijk weliswaar op het enkele feit dat het geld ter beschikking van de lener was gesteld,²² maar de verplichting om over die lening *rente* te betalen diende uitdrukkelijk bij stipulatie te worden bedongen.²³ De Transsylvanische documenten bevatten inderdaad een dergelijk rentebeding; het kan daarom goed zijn, dat een dergelijk beding ook voorkwam op de verloren delen van het oorspronkelijke tryptichon waarvan wij slechts één deel over hebben. Het meest opvallende deel van de nieuwe lezing van ons tablet betreft de plaats waar Vollgraff las *bovem* (koe) en onze nieuwe lezing *ad quem* ('aan wie') heeft. De uitgevers van de nieuwe tekst wijzen er – terecht – op dat de clause 'of aan degene aan wie de zaak zal aangaan' (*aut ad quem ea res pertinebi(t)*) vrij veel voorkomt in dit soort documenten; ze verwijzen daarvoor zelfs naar de zojuist reeds door mij genoemde Transsylvanische documenten.²⁴ De vraag is echter wat een dergelijke clause beoogde. Wat betekende het, wanneer een schuldenaar beloofde een geldlening terug te betalen aan zijn schuldeiser 'of aan degene aan wie de zaak zal aangaan' (*aut ad quem ea res pertinebit*)?

De clause 'of aan degene aan wie de zaak zal aangaan'

De clause 'aan wie de zaak aangaat' (*ad quem ea res pertinet*) figureert vier keer prominent in het edict van de Romeinse *praetor*, de basis van de Romeinse rechtspraak en tevens een belangrijke bron van het materiële Romeinse recht. Het was óók de basis van de rechtspraak van een Romeinse provinciegouverneur.²⁵ De clause wordt daarin

één keer genoemd in een samenhang die buitengewoon opmerkelijk is, wanneer men die in verbinding brengt met de akte van Tolsum. Het betreft het geval waarin iemand die namens de schuldeiser optreedt als diens vertegenwoordiger (*procurator*) en een procedure begint tegen de schuldenaar. De vertegenwoordiger dient in zo'n geval zekerheid te stellen dat 'degene die het aangaat', dat wil zeggen de schuldeiser, het optreden van de vertegenwoordiger zal bekrachtigen,²⁶ aangezien de schuldenaar, wanneer de vertegenwoordiger niet beschikt over de nodige volmacht, alsnog door de schuldeiser kan worden aangesproken.²⁷ Er dient nu op te worden gewezen dat de verlening van vertegenwoordigingsbevoegdheid één van de twee²⁸ methodes was waarop, naar het destijds geldende Romeinse recht, vorderingen, zoals die uit een geldlening, konden worden overgedragen (of, zoals Nederlandse juristen plegen te zeggen, 'gecedeerd').²⁹ Een schuldenaar kon dus worden geconfronteerd met een vreemde persoon 'aan wie de zaak aanging', dat wil zeggen een persoon aan wie zijn schuldeiser (of diens erfgenaam) de vordering had gecedeerd. Ik heb de indruk dat dit de betekenis is die in een document zoals de akte van Tolsum moet worden toegekend aan de clause 'of aan degene aan wie de zaak zal aangaan' (*aut ad quem ea res pertinebit*): de schuldenaar belooft daardoor te betalen aan zijn schuldenaar of aan diens rechtsopvolger. Dit is ook de wijze waarop die clause wordt uitgelegd door de Romeinse jurist Modestinus:

D. 44,7,53,1: 'Wanneer wij standaard toevoegen "of aan degene aan wie de zaak zal aangaan", dan verstaan wij daaronder de personen die zijn geadopteerd, of degenen die ons in rechte opvolgen'.³⁰

Het was de bedoeling van de clause om er geen twijfel over te laten bestaan dat de schuldenaar zich verplichtte om te betalen aan de schuldeiser of aan welke andere persoon dan ook die de schuldeiser in dat recht, op welke wijze dan ook, opvolgde. Het behoeft daarom geen verbazing te wekken dat gewone stervelingen (wel te onderscheiden van juristen) *cautiones* als de akte van Tolsum als bijzonder waardevolle objecten beschouwden, waarover zij bij testament beschikten en die ook als zodanig werden verkocht. Ze werden als 'waardepapieren' beschouwd. Het was aan de juristen om uit te leggen dat men, wanneer men daarover beschikte door die bijvoorbeeld te verkopen en over te dragen, niet zozeer beschikte over de akte als zodanig, als wel over de vordering tot bewijs waarvan die akte strekte. De beroemde Romeinse jurist Ulpianus doet dit als volgt:

D. 30,44,5: 'Dat iemand die een akte van een geldlening legateert eigenlijk de vordering en niet alleen de akte legateert, bewijst een

verkoop, want mensen die aktes van geldlening verkopen, worden geacht de vordering te verkopen'.³¹

Zelfs de Romeinse juristen toonden zich niet geheel ongevoelig voor de onder leken levende gedachte dat een *chirographum* niet zo maar een waardeloos stukje hout was waarop een akte van een geldlening stond geschreven, maar een waardevol object dat niet slechts tot bewijs van een geldlening diende, maar die geldlening als het ware *belichaamde*. Zo rees, bijvoorbeeld, de vraag wat rechtens was, als iemand opzettelijk een dergelijke akte had beschadigd. Uiteraard was de pleger van een dergelijke onrechtmatige daad als vanzelfsprekend aansprakelijk (op grond van de zogeheten *actio ex lege Aquilia de damno*) jegens de eigenaar ervan,³² maar wat was eigenlijk de vermogenswaarde van zo'n akte? De vraag werd beslist in een geval waarin een akte was gestolen.³³ Hoe diende de waarde van het gestolen object te worden getaxeerd? Deze vraag werd niet beslist op basis van de waarde van het stukje hout waarop de *cautio* geschreven stond, maar op basis van de vordering die zij representeerde.³⁴ Dit is in meer dan één opzicht een opmerkelijke beslissing. Niet alleen omdat het daarbij gaat om één van die beslissingen waarin praktisch inzicht triomfeert over dogmatische bezwaren, maar óók omdat zij illustreert dat men de akte van geldlening beschouwde als de belichaming van de vordering zelf. Romeinse juristen namelijk hadden allerlei leerstellige bezwaren tegen de erkenning van de overdracht van schuldvorderingen.³⁵ De Romeinse commerciële praktijk evenwel trok zich daar niets van aan: vorderingen werden verkocht en geleverd als waren het roerende zaken, dat wil zeggen door de levering van de *cautio* waarin, om het zo maar eens te zeggen, de vordering was neergelegd. Ik ben ervan overtuigd dat een Romeinse bankier uiterst verrast zou zijn geweest, als men hem te verstaan zou hebben gegeven dat hij zijn vorderingen niet aan derden kon overdragen: hij deed dat dagelijks door de overdracht van de *tabulae* die de vorderingen representeerden.³⁶ Die praktijk werd in die aktes zelfs voorondersteld en wel door de clausule dat de schuldenaar beloofde te betalen aan zijn schuldeiser *of* aan ieder ander 'aan wie de zaak zal aangaan' (*ad quem ea res pertinebit*).

Iedere jurist weet dat de juridische praktijk een wonderlijk mengsel is van theoretische leerstellingen en de eisen van commerciële opportuniteit. Dat is altijd zo geweest. De Romeinse juristen hadden zich, ondanks al hun theoretische bedenkingen, neer te leggen bij het ervaringsgegeven dat vorderingen, als betrof het gewone koopwaar, op reguliere wijze werden verhandeld. Het was hun taak de juridische dogmatiek in overeenstemming te brengen met die realiteit. Eén van de manieren om dat te doen bestond uit de constructie om de overdracht van de vordering te gieten in de vorm van een opdracht (*iussum*) van de schuldeiser aan zijn schuldenaar om

zijn schuld aan een ander dan de schuldeiser zelf te voldoen (*delegatio*).³⁷ Het praktische nadeel ervan was echter dat de schuldenaar daarvoor zijn toestemming diende te geven door expliciet aan zijn nieuwe crediteur te beloven dat hij zijn schuld aan hem zou voldoen.³⁸ Ook tegen het licht van deze, in onze ogen ietwat gekunstelde, constructie behelst de akte van Tolsum interessante informatie, want het is goed mogelijk dat de clausule *ad quem ea res pertinebit* ('aan wie deze zaak zal aangaan' (let op het gebruik van het *futurum*)) die functie had en wel in de zin dat zij een geanticipeerde belofte van die strekking behelsde.

Er valt uit het bovenstaande een belangrijke les te leren over de akte van Tolsum. Als er in de Friese grond een Romeinse munt wordt gevonden, is het niet vanzelfsprekend daarin een bewijs te zien dat er in Friesland door een Romein met geld is betaald voor goederen of diensten. Zo is het ook met de akte van Tolsum. Die is, mogelijk, opgesteld aan de noordelijke grenzen van het toenmalige Romeinse rijk, maar een dergelijk document kan van overal uit het enorme Romeinse rijk zijn gekomen alvorens, ergens in een uithoek van de wereld, te belanden op een vuilnisbelt.

Gebruikte literatuur

- FIRA = Riccobono, S., et alii (eds), *Fontes iuris romani antejustiniani, in usum scholarum*. 3 delen; Barbèra, Florentiae 1968-1972.
- Harke, J.D., 'Zum römischen Recht der Forderungsübertragung', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 76 (2008), pp. 1-8.
- Kaser, M., *Das römische Privatrecht*, 2., neubearbeitete Auflage. (Rechtsgeschichte des Altertums, III/3; Handbuch der Altertumswissenschaft, 10. Abteilung) 2 delen; Beck, München 1971-1975.
- Klingenberg, G., 'Das Beweisproblem beim Urkundendiebstahl', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (Romanistische Abteilung) 96 (1979), pp. 229-257.
- Kunkel, W., 'Epigraphik und Geschichte des römischen Privatrechts', in: *Akten des VI. Internationalen Kongress für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1972 (Vestigia; 17) Beck, München 1973, pp. 193-242.
- Meyer, E.A., *Legitimacy and Law in the Roman World. 'Tabulae' in Roman Belief and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Muntean, O., & C. Ciongradi (eds.), *Un secol si jumatate de activitate muzeala la Cluj (1859-2009). Catalog aniversar*. (Bibliotheca Musei Napocensis, 33) Cluj-Napoca 2009.
- Pausanias, *Guide to Greece; translated with an introduction by Peter Levi; illustrated with drawings from Greek coins by John Newberry; maps and plans Jeffery Lacey*. (Penguin classics) 2 delen; Penguin, Harmondsworth [etc.] 1971.
- Ritterling, E., & E. Stein, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Seidel, Wien 1932.
- Slob, E., 'De koopakte van Tolsum', In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 66 (1998), pp. 25-52.

- Vollgraff, C.W., 'Een Romeinsche koopacte uit Tolsum', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 71-101.
– Digitaal: <http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/frame.htm?uri=dvf-0372-1917-25.pdf>
- Vollgraff, C.W., 'De tabella emptionis aetatis Traiani nuper in Frisia reperta', in: *Mnemosyne* N.S. 45 (1917), pp. 341-352.
- Wieacker, F., 'Furtum tabularum', in: Antonio Guarino & Luigi Labruna (eds.), *Syntelesia: [publicazione commemorativa per] Vincenzo Arangio-Ruiz*. 2 delen; Jovene, Napoli 1964, pp. 562-576.

Noten

- 1 Pausanias, *Guide to Greece*, II, 37, n. 72.
- 2 Vollgraff, 'De tabella emptionis'; Vollgraff, 'Romeinsche koopacte'. Vollgraff's lezing van het tablet van Tolsum is de basis van de editie ervan in *FIRA* = S. Riccobono *e.a.* (edd.), *Fontes Iuris Romani Antejustiniani (FIRA)*, III, nr. 137.
- 3 Na kennisneming van Meyer, *Legitimacy and Law in the Roman World*.
- 4 Zoals het vestigen van een recht van erfpacht (C. 4,66,1 (*scriptura interveniente*)) en de schenking van een bedrag van meer dan 50 *solidi* (C. 8,53(54),34).
- 5 Gaius, *Inst.* 3,92; D. 45,1,1 pr. (Ulpianus): *Stipulatio non potest confici nisi utroque loquente*.
- 6 D. 45,1,1 pr. (Ulpianus): (...) *et ideo neque mutus neque surdus neque infans stipulationem contrahere possunt*.
- 7 Het Nederlandse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering bevat de navolgende definitie: (art. 156, lid 1) 'akten zijn ondertekende geschriften, bestemd om tot bewijs te dienen'.
- 8 D. 20,1,4 (Gaius): *Fiunt enim ... scripturae, ut quod actum est per eas facilius probari poterit*.
- 9 C. 4,19,5 (Philippus (245)): *Instrumenta domestica seu privata testatio seu adnotatio, si non aliis quoque adminiculis adiuventur, ad probationem sola non sufficiunt*.
- 10 Slob, 'De koopakte van Tolsum', 49, onder verwijzing naar Kunkel, 'Epigraphik und Geschichte', 220.
- 11 C. 2,3,20.
- 12 D. 41,2,5.
- 13 Uiteraard kan een koopcontract een begin van een *vermoeden* van eigendom opleveren en als zodanig kán het van belang zijn, maar bij ontstentenis daarvan zijn er andere middelen om de verkrijging van het eigendomsrecht te bewijzen: C. 4,19,4.
- 14 De akte is gedateerd op 23 februari 29 na Chr.; zie hiervoor het artikel van Bowman en Tomlin in deze bundel.
- 15 Ritterling & Stein, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, 46 ff.
- 16 Tacitus, *Ann.* 4,73.
- 17 *FIRA* III no 123.
- 18 Men merke op dat in de akte van Tolsum naar de debiteur wordt verwezen in de eerste persoon enkelvoud, terwijl er naar hem in het Transsylvanische document in de derde persoon wordt verwezen.

- 19 *FIRA III*, nr. 122.
- 20 Zie voor het woord *cautio* in de betekenis van een document dat strekt tot bewijs van een geldlening: D. 12,1,40.
- 21 Zie voor het woord *chirographum* in de betekenis van een document dat strekt tot bewijs van een geldlening: D. 20,1,26,1 en 22,1,41,2.
- 22 Gaius 3,90.
- 23 D. 19,5,24 en C. 4,32,3.
- 24 Ik voeg daaraan nog de tekst toe van een stipulatie die is voorgelezen in het hof van de *praefectus praetorio* Papinianus en die door de Romeinse jurist Paulus is overgeleverd in D. 12,1,40 (*Publio Maevio eive ad quem ea res pertinebit*). Er bestaan, ten minste, tien verwijzingen naar de clausule in de Digesten; een aantal ervan (zoals D. 32,37,3; 45,1,126,2; 46,8,3 pr.) behelst directe citaten uit aktes. Dit behoeft geen verbazing te wekken, want in D. 44,7,53,1 wordt opgemerkt dat het gaat om een standaardclausule. Zie hieronder bij noot 30.
- 25 Gaius 1,6.
- 26 Zie D. 3,3,33,3 en 3,3,39,1 (Ulpianus).
- 27 Gaius 4,98.
- 28 Zie voor de andere hieronder, bij noot 37.
- 29 Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, 653 ff
- 30 Cum generaliter adicimus ‘eive, ad quem ea res pertinebit’, et adrogantis et eorum, qui iure nobis succedunt, personas comprehendimus.
- 31 Eum, qui chirographum legat, debitum legare, non solum tabulas argumento est venditio: nam cum chirographa veneunt, nomen venisse videtur.
- 32 D. 9,2,41: Marcellus scribit chirographo deleto competere legis Aquiliae actionem.
- 33 Zie hiervoor Wieacker, ‘Furtum tabularum’, 562 ff en Klingenberg, ‘Das Beweisproblem beim Urkundendiebstahl’, 229 ff.
- 34 D. 47,2,27 pr.
- 35 Zie hiervoor Gaius 2,38-39; D. 41,1,43,1 (Gaius) en Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, 653 ff en recentelijk Harke, *Zum römischen Recht der Forderungsübertragung*, 1 ff.
- 36 Meyer, *Legitimacy and Law*, 110: ‘The reality of debts and credits was for centuries determined by their being written into tablets, and travelled with those tablets wherever they went and into whosoever’s hands they fell’.
- 37 Kaser, *Das römische Privatrecht*, I, 653 ff.
- 38 Zie C. 8,41(42),1.